

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

NDU-nun Sosial idarəetmə və hüquq fakültəsinin Sosial iş ixtisası üzrə II kurs tələbəsi Hüseynli Ceyhun Yusif oğlunun Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi fənnindən “ Sosial işin metodları“ mövzusunda

KURS İŞİ.

Elmi rəhbər:

K.Vəlizadə.

Kafedra müdiri:

N.Rəhimov.

PLAN

Giriş.....	3
1.Sosial sahələr.....	5
2.Sosial təminatlar.....	8
3.Sosial təminat sisteminin qanunvericilik bazası.....	16
4. Pensiya təminatının xüsusiyyətləri.....	21
Nəticə.....	28
Ədəbiyyat siyahısı.....	30

GİRİŞ

Sosial iqtisadiyyat sahə elmi olmayıb insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı sahələrin iqtisadi, sosial və təşkilatı tərəflərin qarşılıqlı əlaqəlsini əks etdirən münasibətlərin sistemli və sinerqetik məcmuu kimi başa düşülür. Sosial iqtisadiyyat şəraitlər, şərtlər, prinsiplər və proqramatik idarəetmə məqsədlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və sosial nəticələri ilə ölçülür. Maddi amillər, sosial-demoqrafik situasiyalar, bazar tipli mexanizmlər və dövlətin sosial sferaya təsir indikatorları bu sistemi və uyğun olaraq siyasəti formalaşdırır. Sosial məqsədlər insanın rifahına yönəldilən və onun ictimai tələbat sistemində uyğun şəraitlərin, tədbirlərin və mexanizmlərin məcmuu ilə formalaşır. Müasir bazar tipli inkişaf modeli sosialyönlü məqsədlərlə uyğunlaşdıqda, cəmiyyətin sosial yükü müəyyənləşir. Ona görə də iqtisadi və sosial elmlər sistemində daxil olan sosial sahələrin iqtisadiyyatı sosial məqsədlərin özünün mahiyyətini, onun dinamikasını və mənbələrini, həmçinin idarəetmə mexanizmlərini formalaşdırır. Bu yanaşmanın iqtisadiyyatı xalis maddi sahələrdən fərqli olaraq, mənəvi dəyərlər, xidmət və həmçinin həyat fəaliyyətinin şəraitlərini yaradan, formalaşdırın və tən-zimləyən mexanizmləri özündə əks etdirir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı fənlərarası və qarşılıqlı əlaqəsini birləşdirən elmlər kimi öyrənilir. Onun iqtisadi və sosial mənası sahə prizmasında deyil, çoxüzlü kəsişən müstəvilərin konturunda axtarılır. Bir tərəfdən ölkənin iqtisadi inkişaf meyilləri, onun bölgü sistemi, sosial-demoqrafik tərkibi və həmçinin əhalisinin özünün davranışı qabiliyyətinə təsir edən amillərin təsirini qiymətləndirmək yolu ilə mümkün olur.

Sosial sahələrin iqtisadiyyatında biz daha geniş və təkrar istehsalın sosial effekti kimi baxırıq. Onun digər sahələrin stimullaşma mexanizmi və həmin sahələrin idarə edilməsinin strateji və marketinq idarəetmə mexanizmləri kimi baxırıq. Ona görə də bizim tədris planlarımız xalis sahə maraqları ilə deyil, qlobal iqtisadi-sosial siyasətin formalaşma mexanizmləri kimi qiymətləndiririk. Elm olaraq sosial sahələr, fəaliyyət, tələbat və onların tən-zimlənməsini təmin edən sosial-iqtisadi, təşkilatı sistem kimi qəbul edilir.

Sosial sahələrin əsas bağlılığı iqtisadi artım, sosial elmlər, xidmət sferasının iqtisadiyyatı və insanın özünün sosial-demoqrafik xarakteristikaları ilə ölçülür.

Sosial iqtisadi inkişaf bu elmin predmetidir. Daha çox qlobal xarakter verməklə konkret iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadiyyatını öyrənməsi üçün metodoloji əsas yaradır. Belə ki, sosial konsepsiya, iqtisadi inkişafın sosial amilləri və nəticələrini qiymətləndirmək və tənzimlənən metodologiyası, sosial-iqtisadi inkişafın sahə, funksional və təşkilati mexanizmlərinin kompleks sistemli öyrənilməsi bu predmetin metodologiyasını formalaşdırır. Sosial prioritetlər, sosial siyasət, qanunlar və ayrı sosial təminatlar və sosial mexanizmlər küllü halda idarəetmə metodologiyasını özündə birləşdirir.

1.SOSIAL SAHƏLƏR

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan maddi və xidmət sferasını inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatına uyğun istehsal, istehlak, bölgü, mübadilə proseslərini və əsas növlərini yaratmaqdan ibarətdir. Sosial sfera insanla bölgü, istehsal və istehlak münasibətlərini formalaşdırır. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqaməti yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin çoxluğunu yaratmaq və onun daha ədalətli bölgüsünü təsdiq etməkdir. Sosial sahələr mahiyyət etibararı ilə mənəvi dəyərlər yaradır.

Təsərrüfat formalarına görə mülkiyyət münasibətlərini əhatə edir və birbaşa iqtisadi artımın tərkib hissəsidir. Bu sahələrə həyat səviyyəsi, bunun əsas bölmələri xidmət sferası, o cümlədən dövlət və qeyri dövlət xidmət sahələri, mənzil komunal təsərrüfatı şəraiti və bu şəraiti yaradan təsərrüfat formaları, mədəni sahələr və bunların iş şəraiti, regionun kompleks inkişaf istiqamətləri daxildir. Sosial və iqtisadi sahələr bir-biri ilə mahiyyətcə və məzmunca bağlı olub və səmərəli əlaqə formasında təşkil olunduqda iqtisadi artımı formalaşdırır.

Sosial sahələr həmçinin iqtisadi inkişafın amili olaraq, onun dinamikasına, strukturuna, səmərəliliyinə təsir edir. Nəzəri mülahizələr və praktiki təhlil göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin artımına, onun mədəni inkişafına sivil qaydada, hərtərəfli inkişafına təsir edir, həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın səmərəli olması haqqında nəticə almaq olur və iqtisadi proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır. Buna görə də sosial iqtisadi inkişaf kontekstindən çıxış etmək bu predmetin geniş mənada mahiyyətini açır. Bu predmet ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətlərini, bunların formalaşma mənbələrini açıqlamaqla yanaşı sistem halında insanın özünün inkişafına təsiri qiymətləndirir.

Sosial sahələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərdikləri kimi, bir-biri ilə əlaqədə də tələbat sisteminin ödənilməsinə yönəldilir. Bu sahələrə daxildir.

1. Əhalinin sosial subyekt kimi tələbatının öyrənilməsi və onun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
2. Səhiyyənin inkişafı və onun insan inkişafı indeksinə təsiri;

3. Təhsil sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi;
4. Mədəniyyət;
5. Mənzil-kommunal təsərrüfatına xidmətin təşkili və idarə olunması;
6. Sosial sığorta sistemi;
7. Sosial müdafiə problemləri və bu sistemin əsas istiqamətləri;
8. Ekoloji tarazlıq və ekoloji xidmət;
9. Ayrı-ayrı regionlarda əhalinin məskunlaşması, onların rifahı, iş şəraitinin, məişət problemlərinin öyrənilməsi.

Sosial sahələr sosial-iqtisadi mənəvi mahiyyət ilə fərqlənir. İqtisadi mahiyyəti əsas kapital vəsaiti, fondlar, maliyyə və xidmət yaratmaq məqsədidir. Bu sahələrin planlaşması və idarə olunması üçün biznes planları tərtib olunur, dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşir. Bu sahələrin ərazilər və müəssisələr üzrə, region, kənd, şəhər miqyasında yelləşməsi inkişafı proqramları tərtib olunur. Sosial sahələr iqtisadi artımın bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə özlərinin potensialını formalaşdırır. Təbii bu sahədə də rəqabət mühiti var. Hər bir sahibkar bu sahələrin gəlirli olması şəraitində onun inkişafını təmin edir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunu geniş mənada təsərrüfat subyekti kimi qiymətləndirmək olar. Bu sahədə istehsal olunan məhsulun, xidmətin həcmi, strukturu bazar tələbatına uyğun planlaşdırılır. Bazar tələbatı, onun təsərrüfat quruluşu, məkanı, bazarın özünün marketinq strukturu, sosial sahələrin və bu sahələrlə bağlı infrastrukturlarının çeşidini və növünü formalaşdırır. Bu sahələr istehsal və istehlak kimi səmərəli idarə olunur. Ona görə də sosial sfera daha çox kommersiya marağı ilə deyil, bütöv halda əhalinin və dövlətin ümumi ehtiyaclarını ödəmək üçün təkmilləşdirilir. Burada sosial vəzifələr ancaq bazar diqtəsi ilə deyil, dövlətin sosial sferaya müdaxiləsi ilə baş verir. Belə ki, sosial dövlət anlayışı və onun əsas vəzifələri meydana çıxır ki, cəmiyyətdə qütbləşmə baş verir. Əhali eyni tələbata və eyni həyat şəraitinə malik deyil. Dövlət bir qrup əhalinin sosial qayğılarını ödəmək üçün sosial müdafiə tədbirlərindən istifadə edir. Odur ki, o ölkənin sosial siyasət konsepsiyası formalaşır. Bu siyasətin mahiyyəti - iqtisadi inkişafı yanaşı, sosial tarazlı tərəqqi problemlərinin həlli vacibdir. Sosial siyasətin əsas məqsədi təhsil, səhiyyə konsepsiyaları, sosial müdafiə konsepsiyası və bir sıra xarici ölkələrin, beynəlxalq səviyyəli qurumların tərtib etdiyi ümumtəhsil, ümumbəşəri proqramlarda iştirak etməkdir.

Sosial sahələr həmçinin insan amili ilə bağlı olduğuna görə onun iqtisadi tərəfi insanın tələbatını ödəyən bölgü sistemi ilə də bağlıdır.

Belə ki, insanların əməkhaqqı, gəlirləri, ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqının differensiasiyası və s.

Sosial sahələrin təsnifatı sırf xalis sahələr üzrə, regionlar və funksional vəzifələr üzrə bölünür. Sosial sahələrin tələbat sisteminə aşağıdakılar daxildir.

1. Maddi tələbat.
2. Mənəvi tələbat.
3. Sosial tələbat.

Maddi tələbat, maddi istehsal, gəlirlər, tələb, təklif, tədiyyə qabiliyyəti ilə müəyyənləşir. Bunların hər biri sosial mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Belə ki, gəlirləri, xərcləri dövlət gəlirləri, fondlar, bu tələbatın ödənilməsində icra mexanizmi kimi idarə olunur.

Regionlar üzrə iqtisadi inkişaf hər bir regionun iqtisadi potensialından onun əhalinin imkanlarından istifadə yolu regionda məskunlaşmanı təmin edir. Sosial tələbatda əsas istiqamət sosial müdafiə istiqamətidir. Burada az təminatlılıq, minimum həyat səviyyəsi perspektiv sahələrin müdafiəsi əsasdır. Sosial sahələrin idarə olunması bu sahələrin əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında rolu ilə müəyyənləşir. İdarəetmə prosesi məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud imkanlar olan səmərəli istifadə etmək yollarını hazırlamaq, onları tətbiq etməklə iqtisadi cəhətdən səmərəli regionların seçilməsi ilə baş verir. Sosial sfera insanın və mövcud şəraitin, əlverişli tələbatın ödənilmə variantlarının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Ona görə də idarə etmədən əvvəl sosial proqnozlar verilir. O cümlədən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mənzil-kommunal, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması təhsil və mədəni səviyyənin yüksəldilməsi məqsədlərinə uyğun lazım olan yolların və tədbirlərin hazırlanması ilə baş verir.

İdarəetmə meyarı, resursları və mexanizmləri tapılır. Sosial sahələrin idarəetmə meyarı olaraq tələbat sistemi götürülür. Buna görə də ilkin başlanğıcda tələbatın özünün proqnozu verilir. Bu proqnozlar iki əsas istiqamətdə ola bilər. Birinci variantda formalaşmış sosial-iqtisadi vəziyyətin perspektivdə təkrarı tendensiyası yolu ilə müəyyənləşir. İkinci variantda isə normativ bazaya əsaslanan konstruktiv dəyişmələri əhatə edir. Bu variant birinci varianta nisbətən fəal keyfiyyət dəyişmələrini əhatə edir. Normativ göstəricilər ən ideal və arzuolunan inkişaf səviyyəsini əldə etmək üçün istifadə olunan üsuldür

2.SOSIAL TƏMİNATLAR

Sosial təminat dövlət büdcəsinin bölgüsünü onun sosial yönümlülüyü və sosial təminatın maliyyə əsaslarını sosial sığorta sistemi ilə dövlət gəlirləri hesabına ödəmələrin həcmi və perspektivini müəyyənləşdirir. Əməkhaqqı, sosial pensiya, əmək pensiyası və sosial müavinatların maliyyə mənbələrini onların dərəcə və məbləqlərini müəyyənləşdirir. Sosial təminat hüququnun potensial həcmi, insan tələbatı onun inkişaf dinamikası təşkil etsə də, mövcud real iqtisadi və maliyyə vəziyyəti bu reallığı formalaşdırır.

Sosial təminat sistemi dövlət, bələdiyyə və əhali resurslarının həcmi və onların istifadəsi istiqamətləri ilə müəyyənləşir və proqnozlaşdırılır.

«Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir. Əmək pensiya hüquqları vətəndaşların əmək prosesində iştirakı zamanı, yaratdığı faydalılığa görə ləyaqətli həyat şəraitinin yaradılması və ədalətli təminat sistemini tələb edir. Əmək pensiyasının hüquqi əsasları, onun yaratdığı faydalılıq və ictimai inkişafda hər bir fərdin və kollektivin iştirak payı çərçivəsində axtarılır. Əmək hüququ istehlak hüququ ilə tamamlanır. Onların vəhdəti sivil hüquqi müstəvidə həll edilir.

Sosial təminat hüququnun əsas məqsədi müasir transformasiya şəraitində hər bir vətəndaşın sosial kontingent kimi maddi və mənəvi tələbat sistemində real şərait yaratmaqla bu tələbatın ödənilməsi yollarını tənzimləməkdən ibarət olmalıdır. Ona görə də konstitusion hüquq predmeti olaraq hər bir vətəndaş sosial təminat hüququna malikdir. Belə ki, sosial tələbat cəmiyyətin əsas sosial vəzifələrini, onun əsas məqsədini və onun tənzimlənməsinin konstitusion hüquqi əsaslarını yaradır. Təbii ki, tələbat sistemi cəmiyyət üzvlərinin hərtərəfli inkişafı, dövlətin əsas vəzifələrini və demokratik sivil dövlət forması üçün sosial tələbatların ödənilməsi formaları və əsas istiqamətlərini yaradır. Sosial təminatın konstitusion hüquq prizmasından tənzimlənməsi daha çox insan amilinin ümumən həyat tərzinin və dünyəvilik prinsipləri əsasında tənzimlənən hüququn əsasları, normativ- hüquqi və resurs təminatı ilə müəyyənləşir. Ali məqsəd olaraq insanın və hər bir vətəndaşın cəmiyyət üzvü kimi sosial hüquqla cəmiyyətin konstitusion rıçaqlarının tərtibi və

reallaşmasında rolu bu rıçaqların sahibinə və həmçinin reallaşması mexanizminə çevrilməsi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi şəraiti ilə formalaşır və idarə olunur.

Konstitusion hüquq, ali məqsədlərə nail olmaq atributları, meyar və həmçinin resursları vasitələri ilə müəyyənləşir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə hər bir Azərbaycan vətəndaşı yaşamaq və zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərə nail olmaq üçün əmək, pensiya, təhsil, sağlamlıq, seçib, seçilmək və həmçinin azadlıqlara uyğun hərəkət etmək hüquqlarına malikdir. Bu hərəkətlər hər bir insanın cəmiyyət qarşısında borclarını, onun fəallığını, insanın mövcud reallığa qarşı sivil mübarizə formalarını, həmçinin bu hərəkətlərin qanunvericiliklə tənzimlənən imperativ normalarını müəyyənləşdirir.

Konstitusion tənzimləmə insanların mövcud şəraitdə həyat fəaliyyətini onun çərçivəsini, müəyyən məhdudiyyətləri və həmçinin ehtirazlarını və uyğun konstitusion institutlarını, müvafiq icra orqanlarının tənzimləmə siyasətini və onun icra mexanizmlərini formalaşdırır. Konstitusion tənzimləmə dövlət orqanlarının vahid ali məqsədlər üçün əsas vəzifələrini müəyyənləşdirir. Belə ki, hüquq icra və parlament səviyyəsində, konstitusion vəzifələrin bölgüsü, hakimiyyətin fəaliyyətində müəyyən vəzifə və səlahiyyətlərin, həmçinin öhdəliklərin əsas müddəalarını onun spektrini verir. Daha obyektiv qanunlar tərtib edilməklə, real həyatın insan ehtiyaclarına və tələblərinə dövlətçiliyə uyğun transformasiya mexanizmləri yaradılır. Dövlətin inkişafı ilə yanaşı fasiləsiz olaraq sosial təminat səviyyəsi yüksəlir və onun formaları dəyişir. Hələ SSRİ dövründən vətəndaşların əsas hüquqları arasında vətəndaşların qocalıq dövründə və əmək qabiliyyətini itirmə zamanı maddi təminat daima inkişaf edib möhkəmlənib.

Sovet dövlətinin ilk illərindən əməkçilərin pulsuz səhiyyə, təhsil xidməti həyata keçirilmişdir. Sosial müdafiə sistemində vətəndaşların pulsuz səhiyyə təminatının və təhsilinin möhkəmlənməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsas aparıcı sosial təminat hüququnu təşkil edir. 1995-ci il Konstitusiyası sosial təminat sistemində əsaslı islahatların başlanmasının əsasını qoydu.

Konstitusiyaya görə dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyəti, könüllü sosial sığorta və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkan yaratmaq öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür.

Müasir şəraitdə islahatların sosial-iqtisadi səmərəsinin dəyişməsi şəraitində sosial ehtiyacların ödənilməsinin müxtəlif imkanları və yollarının reallaşmasını dövlət öz üzərinə götürür. Əsas vəzifə olaraq sosial təminatın ölçülməsi onun üçün maddi-maliyyə mənbələri olan sosial sığorta və ödəmələrin qütbləşməsinin meyar və göstəriciləri sosial ehdiyaclar arasında əlaqə dövlətin əsas konstitusion vəzifələri kimi çıxış edir. Əhalinin tərkibindəki pensiyaçıların sayının dəyişməsi, yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərə tələbatın dəyişməsi və dünya ölkələri səviyyəsində əhalinin və aztəminatlılığın sosial müdafiəsinə olan tələbatın artması dövlətin sosial vəzifələrini, onun konkret resurs vəsaitlərinin həcmi və strukturunu təkmilləşdirmək imkanlarını artırır, onun səmərəli təşkili formaları və məzmununu daha da yaxşılaşdırır. Əhalinin sosial demoqrafik tərkibi, onun təminat mənbələri və təminatın resurslarına görə paylanması konstitusiya vəzifələrinə uyğun olaraq dövlətin tənzimləmə siyasətini, dövlət institutlarının əsas vəzifələrini, cəmiyyətin funksional idarəetmə sistemini müəyyənləşdirir. Dövlətin pensiya, müavinət və sığorta sistemi islahatlar şəraitində sosial təminat sisteminin xüsusiyyətlərini və əsas vəzifələrini formalaşdırır. Hazırda Respublikada pensiyaçıların sayının artması təbii artıma, azalma ilə yanaşı təminat sistemində pensiya təminatı sisteminin daha aktuallaşdırır. Əhalinin hər altı nəfərdən biri pensiyaçı olmaqla həyat şəraiti və mənəvi ehdiyacların artması ilə, onların təminat sistemində əsas mənbələri olan büdcə və sosial sığorta sistemini təkmilləşməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Vətəndaşların ən vacib sosial hüququnun tərkib hissəsi olan pensiya hüquqları ilə sosial sığorta sistemi arasında beynəlxalq təcrübəyə və daxili xüsusiyyətlərə uyğun islahatların həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşir. Müasir bazar iqtisadiyyatı təşəkkül tapdıqca və cəmiyyətdə ictimai münasibətlər təkmilləşdikcə sosial sığorta sisteminin təkmilləşməsi və dövlət büdcəsinin sosial normativlərə uyğun xərclənməsi sosial təminat sistemində yeni əsaslar yaradır. Pensiya hüququ Konstitusiya hüquq olmaqla hər bir şəxsin əməyinin nəticəsi ilə uyğunlaşdırılır. Əmək prosesi vətəndaşın cəmiyyətin sərvətlərinin formalaşmasında fərdi və ictimai rolu müəyyənləşdirir. Hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaş ölkənin milli sərvətinin formalaşmasında iştirak etməklə sonrakı həyatının cəmiyyət hesabına ödənilməsi və humanizm ideyalarının formalaşmasına səbəb olur. Pensiya həddi onun differensiasiyası əmək fəaliyyəti zamanı əldə olunan nəticələr və həmçinin ümumi yaşayış dəyəri ilə ölçülür. Pensiya təminatı onun formalarını və hüquq normalarını ifadə edir.

Pensiya təminatı meyar və göstəricilər, stimullar və resurslar üzərində qurulduğu üçün onun təkmilləşməsi, ədalətli olması dövlət prinsipləri, dövlət mexanizmləri və dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənir. Belə ki, stimullar sistem olaraq dövlət mexanizmlərində təminat və iqtisadi artımla bağlı pensiya artımı əsas meyar və mexanizm olaraq təkmilləşir.

Pensiya təminatına, onun məbləğinə təsir edən amillər və göstəricilər ümumi iqtisadi artım, yaşayış minimumu üçün vacib olan istehlak malları, qocalıq və onlara xidmət sahəsi, ailə başçısını itirmək və istehlak bazarında baş verən qiymət indeksi, yaşayış üçün zəruri olan normativ istehlak malları, onların keyfiyyəti və digər ümumi iqtisadi və hüquqi normativlər bu kimi təsiredici amillərdəndir. Ona görə də tənzimləmə obyektı olaraq pensiya təminatı ölkə iqtisadiyyatının potensial imkanlarını və həmçinin sığorta fondlarını özündə birləşdirir. Sığorta fondları və transfert ödəmələri subyektlər olaraq ayrı-ayrı təşkilati hüquqi obyektlərin iqtisadi imkanları ilə ölçülür. Daha çox xarakterik cəhət dövlət büdcəsinin gəlir və xərc sturukturu həmin xərclərin əmək haqqı fondları, yaxud ümumi daxili məhsuldan hər bir fondun özünün formalaşma mənbələri və ödəmə şərtləri daxildir.

Sosial müdafiə fondunun tərkib hissəsi olaraq sosial sığorta ödəmələri, uyğun olaraq sığorta ödəmələri dərəcəsi və sığorta ödəmələrinə cəlb olunan bazar hissələrini təşkil edir. Sosial sığorta fondları, uyğun formalaşma qanunauyğunluqları və hüquqi əsasları, qanunvericiliklə tənzimlənir. Sosial təminat hüququ mahiyyət etibarını ilə geniş sahələri əhatə etməklə yanaşı daha çox qocalığın baş verməsi və əmək qabiliyyətini itirən vətəndaşların dövlət təminatı vəzifələrini nəzərdə tutur. Sosial pensiya təminatı yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu onların dəyərini dəyişməsinin məntiqi ilə müəyyənləşir. Belə ki, sosial pensiyalar ölkədə əhalinin sosial vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Daha çox əlillik səviyyəsi, az təminatlılıq və həmçinin əmək qabiliyyətli valideyinlərin itirməklə dövlət qayğısına olan ehdiyaclar sosial müavinətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sosial təminat sistemi sosial ehtiyacların çoxşaxəli olması, bəzi qrup əhalinin ehtiyaclarının rəngarəngliyi ilə müəyyənləşir və konkret olaraq sosial müavinət xarakterini qəbul edir. İnsanın tələbatı onun konkret növ pensiyasının xarakterini müəyyənləşdirir. Daha çox əmək pensiyalarının müxtəlifliyi əməyin xarakteri, məzmunu və onun differensasiyası müxtəlifliyi ilə izah olunur. Belə ki, konkret olaraq əmək pensiyaları yaşa görə əmək fəaliyyəti, əldə olunan gəlirlərin səviyyəsi ilə ölçülür. Əmək pensiyalarının differensasiyası əmək haqqının differensasiyası ilə ölçülür. Daha məzmunlu və məhsuldar əmək fəaliyyətli vətəndaşların əmək haqlarının fərqləri həmin vətəndaşların perspektiv pensiya təminatında pensiya haqlarını müəyyənləşdirir. Ona görə də pensiya təminatının səmərəli aparılması perspektiv əmək fəaliyyətinin mütəşəkkilliyi və məhsuldarlığı üçün əsas olaraq formalaşır və inkişaf edir.

Sosial təminat hüququnun konstitusion hüquqi tənzimlənməsi, hər bir vətəndaşın normal şəraitlə təmin olunması normaları, birgə yaşayış və davranış qaydalarına əməl etməklə baş verir. Konstitusiyaya görə hər bir vətəndaşın müəyyən nemət və xidmətləri dövlət təminat və yaxud bilavasitə tənzimi ilə reallaşır. Bizim fikrimizcə sosial təminatın konstitusion əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir.

1. Sosial müdafiəyə tələbatın və müəyyən həyat tərzini saxlamaq üçün obyektiv əsaslar
2. Sosial təminatın mənbələri olan xüsusi fondlar
3. Bu fondların yaradılmasının xüsusi üsulları və yolları
4. Yaşayış vasitələrinin təqdim olunmasının xüsusi vasitələri
5. Sosial təminatın təqdim olunmasının qaydalarını hüquq normalarına təqdim və təsvir olunması.

Bu əlamətlərin hər biri ümumi qaydalar və idarəetmə istiqamətləri olmaqla ölkənin əsas istiqamətləri ilə bağlıdır. Sosial təminat sistemində hüquqi münasibətlərin müstəvisi yuxarıdakı istiqamətləri planlı təsərrüfat və bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif göstəricilərin və mənbələrini əsaslandırırsa da ümumi meyarlar və nəticələr baxımından insanın sosial tələbatının əsas parametirləri və hüquqi normaları kimi inkişaf edir. Hər insanın qocalığı, qocalığa qədərki həyatı və əmək fəaliyyəti, tələbat sistemi müxtəlif olsada onların insan kimi yaşayışına qayğı və gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün sosial tənzimləmə, ümumi və sintetik tənzimləmə mexanizmi kimi formalaşır. Bu əlamətlər sosializm şəraitində daha ətraflı tədqiq olunmaqla sosial dövlət funksiyalarını formalaşdırır.

Sosial normaların ümumi artımı cəmiyyətin inkişafında bir sıra real və xarici amillərin perspektiv mütərəqqi dəyişmələrin əsası ilə müəyyənləşir və təkmilləşir. Sosial normalar insanın həyat fəaliyyəti kimi insanın hərtərəfli inkişafı ilə müəyyənləşirsə bu sosial normalara biz dinamik və qütbləşmə göstəriciləri kimi baxırıq. Sosial təminat sistemində hər bir dövlət özəl sistemdə, hətta vətəndaşın davranış və obyektiv formalaşmasının göstəriciləri mövcuddur. Daha çox xarakterik cəhət əmək, təhsil, səhiyyə və ekoloji mühit, ömür səviyyəsi istehlak davranışına təsir etmək qabiliyyəti sosial tənzimləmənin sferasını, və təminatının baza kompleks göstəricilərini əhatə edir.

Konstitusion hüquq tənzimlənməsi özünün sahəsi, ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün reallığı və xüsusiyyətləri həmçinin maddi-maliyyə, təşkilatı mexanizmlər yolu ilə baş verir.

Əmək qabiliyyətli əhali üçün məşğulluğun təminatı, qocalar və əlillər üçün maddi və mənəvi təminat, həmçinin sosial rahatlıq və təhlükəsizlik üçün xarici təsirlərin dövlət yolu ilə neytrallaşdırılması bütövlükdə sosial təminatın konstitusiyə əsaslarıdır. Konstitusion hüquqi icra, məhkəmə və parlament səviyyəsində tərtib olunan və dövlət idarəçiliyinin əsas sahələrini tənzimləmək üçün əmək bölgüsü və səlahiyyətləri yolu ilə baş verir. Sosial təminat hüququnda bir sıra xüsusi meyllər, maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu insan amilinin təhlili və proqnozu, həmçinin beynəlxalq əlaqələrin spesifikasiyası ilə müəyyənləşir.

Belə ki, sosial hüquqlar, sosial siyasətin formalaşması və transformasiya amili kimi qəbul etməklə sosial təminat hüquqlarını müəyyənləşdirir.

Sosial təminat hüququnun əsas formaları onun tənzimləmə istiqamətlərini və mexanizmlərini formalaşdırır. Daha xarakterik cəhət sosial sığorta və sosial müdafiənin tənzimlənməsində hər bir vətəndaşın, hər bir fiziki və hüquqi şəxsin digər vətəndaşlar və cəmiyyət qarşısında müəyyən hüquq borcları və öhdəliklərinin mövcudluğudur.

Belə ki, bu öhdəliklər sonrakı reallaşmasına görə məcburi və könüllü xarakter daşıyır. Sosial sığorta ödəmələri müasir pensiyaçıların maddi təminatı üçün imkanlar verən hüquqi şəxslər və subyektlər üzərində məcburi xarakter daşıyır. Mövcud sosial sığorta ödəmələri bütün ehtiyacları ödəmədiyi üçün dövlət xərcləri və dövlət ödəmələri hesabına müəyyən məqsədləri həyata keçirən xərcləri ödəmək üçün, məqsədli və təyinatlı sosial sığorta ödəmələri ilə fondlar yaradılır. Belə tibbi sığorta həyat sığortası məqsədyönlü ödəmə sistemidir. Sosial sığorta ilə pensiya ödəmələri arasında tarazlıq cari ildə pensiyaçıların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin xərcinə sərf edilən vəsaitlə müəyyənləşir.

Pensiya məbləği yaşamaq üçün minimal ehtiyacları ödəmək meyarı ilə ilkin pul məbləği həcmində müəyyənləşir. Əgər yaşayış üçün zəruri olan pulun miqdarı artırsa, onda pensiya məbləği də minimum əmək haqqı ilə bərabərləşir. Ona görə də minimum istehlak səbətinin dəyərinin dəyişməsi pensiya məbləğinin dəyişməsini zəruriləşdirir. Bu da pensiya islahatları kimi daimi təkmilləşmə sistem kimi formalaşır. Pensiya məbləği aylıq pul ödəməsi kimi vətəndaşın istehlak hüquqlarını təmin edir.

İstehlak hüquqları geniş olsa da onun məhdudluğu pensiya gəlirləri ilə ölçülür. Əgər bu gəlirlər vətəndaşın istehlak tələbatına uyğun deyilsə pensiyaçıların potensial əmək qabiliyyətindən istifadə etmək hüquqları yaranır. Təbii ki, bu hüquqlar müəyyən istehlak prosesində reallaşır.

Sosial təminat hüququnun tənzimlənməsi dövlətin sosial vəzifələri və həmçinin əhalinin sosial tələbatının dinamikasını və perspektivini təşkil edir. Əhalinin sosial vəziyyətini, onun inkişafı indeksinin artması və beynəlxalq sosial standartlara uyğun tənzimlənməsi yolları müəyyənləşdirir. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azalması, perspektiv inkişaf strategiyasında bir sıra təminatlar almasına və həmin təminatların maliyyə ödəmələrinin tənzimlənməsi yolu ilə mümkün olur. Daha çox xarakterik cəhət konfrontasiya görə hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşın bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqı alması yaxud əməyin və fəallığın dərəcəsinə görə, maddi rifaha görə qütbləşməsi, müəyyən olma əsasları və normativ hüquqi baza ilə tənzimlənen göstəricilər sistemi ilə ifadə olunur. Hər bir kəsin yaşayışı üçün zəruri olan sosial infrastruktur sisteminin yaranması və onun ifadə olunması vacibliyi meydana çıxır.

Sosial müdafiə tədbirlərinin əsas strategiyası aztəminatlı ailələrə dövlətin qayğısı və həmin kontingentlərin mövcud reallıqda vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Belə ki, ölkədə çoxuşaqlıların olması işləməyənlərin sayı və onların müavinətlərinin aşağı olması sosial müdafiə hüququna malik kontingentlərin meydana gəlməsi və onların müəyyən dövrdə dövlət sosial müdafiəsi ilə təmin olunması hüququ yaradır. Dövlətin vəzifələri həmçinin sosial müdafiə tədbirləri yolu ilə təminat hüququna məruz qalanların sayının azalmasına şərait yaratmaq meyarları əsas götürülür. Dövlət perspektiv tədbirlər yolu ilə yeni iş yerlərinin açılması və əmək pensiyalarının artırılması yollarını planlaşdırır. Sosial təminatın formaları, onların hədləri və əsas differensasiyası cəmiyyətin ümumi sosial iqtisadi potensial və bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas məqsədləri, vəziyyətləri ilə müəyyənləşir. Hər bir ölkədə sosial sistemin reallığı uyğun olaraq təminat sistemi inkişaf etmiş dövlətlərin əsas meyar göstəricisidir. Dövlətin sosial rolu hər bir vətəndaşın həyat tərzi, onların hüquqlarında bərabərlik, ədalətin, bərabərsizliyin inkişaf amilinə təsiri ilə ölçülür. Ona görə konstitusiyaya amili olaraq potensial imkanların təbii artımı həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yaradılan şərait, bölgü sisteminin təkrar istehsalda maddi və mənəvi imkanlara nail olmaq yollarının təmin olunmasını şərtləndirir.

Sosial təminat sistemində tənzimləmə birbaşa və dolayısı vasitələr, yaxud müxtəlif vəsaitlər və münasibətlərlə həyata keçirilir. Burada funksional rol olaraq ayrı-ayrı icra orqanlarının, ərazi və hüquqi subyektlərin özünün xüsusi mexanizmləri reallaşır. Ona görə də, sosial təminat sistemində tənzimləmə hüquqi proses olaraq xüsusi sahələrin tənzimləmə obyektı, funksiyası və əsas məqsədləri olur. Tənzimlənmənin hüquqi bazasını əsas iqtisadi konsepsiya, qanunlar və uyğun mexanizmlər təşkil edir.

Sosial təminat qanunları sistem halında olaraq ali məqsədə uyğun olaraq çatmaq üçün qanunlar sistemi biri-biri ilə əlaqədə olan vəzifə bölgüsünü reallaşdırır. Belə ki, hər bir vətəndaşın hüquqları onun tələbatını cəmiyyət tərəfindən qəbul etməklə uyğun şərait yaradılmasına yönəldilir. Ali qanunlar Konstitusiyaya qanunları olmaqla sosial tərəqqi və sosial müdafiə məqsədlərinə yönəlməklə, hər bir vətəndaşın yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarına uyğun təminat yaradır. Ona görə də ölkədə ümumi qanunlarla yanaşı spesifik qanunlar mövcud olur. Belə ki, adam başına düşən istehlakın yüksəlməsi, vətəndaşın hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin olması spesifik qanunların məqsəd, vəzifə və həmçinin maliyyə, maddi əsasını yaradır. Əhalinin təhlükəsizliyi, yaşayış səviyyəsi, minimal təminat bir sıra spesifik qanunlarla təmin olur.

Hüquqi təminat sərbəst bir sahə olmaqla yanaşı hər sahəni özünəməxsus formalaşdırır. Belə ki, sosial təminat hüquqlarını tərtib etmək üçün sosial təminatın özünün anatomiyasını, onun qanun və idarəetmə obyektini kimi təsvirini vermək, sonradan həmin qanunların reallaşması üçün uyğun təminatların yaradılması həyata keçirilməlidir. Sosial təminat hüququ, insanın sosial obyekt olaraq həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi mənəvi nemətlərin təminatı, təhsil, sağlamlıq, əmək, pensiya, sosial müdafiə və həmçinin azadlıq hüquqları üçün zəruri olan şəraitlərin, uyğun iqtisadi və hüquqi bazanın yaradılması funksiyalarını və normalarını yaratmağı tələb edir. Bu normalar daima dəyişən hüquqi prioritetlərin ierarxiyasına uyğun olaraq çox funksiyalı meyarlarla idarə olunan maddiləşmiş əşya və xidmət, yaxud gəlir və istehlak davranışına təsir edən amillər ilə tənzimlənir. Hüquqi təminatın ayrı-ayrı istehlak növləri üzrə təşkilatı-hüquqi bazası və bunun idarəedilmə prinsipləri, normaları tərtib olunur. Ona görə də hər bir təminatın özünün hüquqi bazası həmin növün özünün mahiyyəti hüquqi tərkibi və faktları ilə müəyyənləşir. Təminat sistemində prioritetlər insanların fərdi əmək qabiliyyəti, gəlirləri və onların işgüzar şəraiti üçün dövlətin vəzifə və öhdəlikləri ilə təmin olunur. Belə ki, pensiya hüququna malik olmaq üçün normal həyat şəraitində pensiya yaşına qədər ömür keçməlisən. Ona görə də, pensiya yaşı və orta ömür səviyyəsi arasındakı fərq əhalinin qocalıq yaşında artıq cəmiyyət hesabına yaşamasını təmin edir.

Əgər bu dövr çox olarsa, onda dövlətin sosial təminat üçün xərcləri və həmçinin dövlətin sosial statusu daha miqyaslı olur.

Ona görə də qocalığa görə pensiya hüququ almaqla həmin pensiyanın maddi və mənəvi nemətlərə uyğunluğunu təmin etmək vəzifəsi, inkişaf etmiş sosial dövlətin vəzifəsi kimi qəbul edilir və uyğun dövlət vəzifələrini doğurur.

Sosial təminat hüququ, hüquq prinsipləri əsasında olmaqla, hüquq faktlarına uyğun olaraq təsnifatlaşdırılır. Cari hüquqi faktları toplamaq, onların yaranma səbəblərini təhlil etməklə, mövcud reallığa qiymət vermək və perspektiv hüquqi faktları proqnozlaşdırmaq hüquqi təminatın əsas mərhələləridir. Sosial təminat sisteminin tərkibi hüquqi tərkibin yaranması və perspektivi üçün aparıcı rol oynayır. Sosial təminat sisteminin qurulması, mövcud sosial sistem və onun real tədqiqi metodlarını özündə əks etdirir. Belə ki, əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi, yaşayış səviyyəsi, adam başına düşən istehlak normaları və onların dəyişməsi, hüquqi təsnifatların quruluşunu yaradır. Əhalinin sosial demoqrafik tərkibi həmçinin təsnifat quruluşunun xarakteristikalarını və tənzimləmə mexanizmlərinin normalaşmış və tövsiyə olunan səviyyəsini yaradır.

Sosial tərkibin formalaşması maddi və maliyyə imkanları, ailə və vətəndaşın fərdi hüquqları ilə müəyyənləşir. Ona görə də hüquqi təminat sistemində sosial tərkibə uyğun olaraq kənarlaşmalar mövcuddur. Belə ki, vətənin milli və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizənin və bu yolda əlil və yaxud iş qüvvəsini itirənlərin maddi təminatı daimi, real həyat səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Bununla yanaşı həyat səviyyəsinin dəyəri dəyişdikcə, uyğun olaraq mövcud qanunlarda dəyişikliklər üçün yer qoyulur. Ona görə də Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlarda hər bir aparıcı institutun vəzifələri müəyyənləşir. Daha çox xarakterik olan cəhət hər hansı meylin ümumi qanunauyğunluqdan uzaqlaşması baş verirsə, müvafiq icra orqanlarının təşəbbüsü ilə qanunların təkmilləşməsi üçün düzəliş edilir.

Sosial təminatın hüquqi təminatının əsas nəzəriyyəsi insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalar və ölkədə daxili islahatlar proqramı təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyət hüquqlarının genişlənməsi və sərbəst bazar iqtisadiyyatı hüquqi faktların daha da çoxəhatəli və sosial aspekli olmasına gətirib çıxarır. İslahatlar müstəvisində hüquqların genişlənməsi ilə yanaşı onun müdafiəsi problemləri meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyət münasibətləri dərinləşdikcə, sahibkarlıq, istifadə və sərəncam hüquqlarının müstəvisi genişlənilir, onun ödənilməsi imkanları yeni resurs müstəvisində axtarılır. Bir sıra sahələr meydana çıxır ki, onların resurs potensialı sosial təminat üçün üfqi və şaquli vəzifələr və rıçaqlar yaradır. Sosial təminat münasibətlərinin mahiyyətcə dərinləşməsi, yeni keyfiyyət kəsb etməsi bir sıra hüquqi təminat növlərini, onların alət və istifadə qaydalarını, habelə hüquqpozmaların olması və bunlara görə məsuliyyətin dərəcəsinin ölçülməsi metodikasını müəyyənləşdirir. Bu aspektdə bir başa təminatın hüquqları əmək hüquqları, əməyin ölçülməsi və onun qiymətləndirilməsi ilə müəyyənləşir. Azərbaycan Respublikasında hər bir əmək qabiliyyətli insanın əməyinin xarakterinə, təhsilinə və faydalılığına görə işləmək və uyğun əməkhaqqı almaq hüququ vardır. Bu hüquqlar bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə tənzimlənir. Rəqabət hər sahədə olduğu kimi, sosial təminat riski olan əmək növü daha pristij olaraq seçilir və fəaliyyət sahəsi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparıcı həlqə kimi formalaşır. Onun hüquqi müstəvidə diktəsi daha geniş olur.

Azərbaycan Respublikasının inkişafı, onun qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, insan hüquqları haqqında beynəlxalq və regional müqavilələrin olması, hüquqi təminatların universallığını, onun aliliyini və dünyəvi dəyərlərə yaxınlaşmasını təmin edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqları dünya normalarına və standartlarına uyğun olaraq təkmilləşdirilir. Dünya hüquq normaları və prinsipləri BMT-nin beynəlxalq məhkəməsinin nizamnaməsində hüququn sivilizasiyalı xalqların qəbul etdiyi ümumi qaydaları ifadəsini tapır.

Beynəlxalq hüquq normaları tövsiyyə xarakteri daşıyır. Onlara qoşulmaq və bu normalara uyğun olaraq islahatlar aparmaq ali məqsəd olsa da, real hüquqi normaları və onların respublikada formalaşması xüsusiyyətlərini kəsb edir. Belə ki, əmək prosesi hər işləyənin düşən orta aylıq əməkhaqqı, uyğun olaraq pensiya təminatındakı islahatları və dəyişiklikləri əhatə edir. Pensiya hüquqlarının təmin olunması, bir sıra real normativ baza ilə müəyyənləşir. Ona görə də beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaqla, mövcud ratifikasiya qaydalarına görə hər bir beynəlxalq öhdəliklər və müqavilələr yerli ödəmələr və öhdəliklər ilə baş verir.

1969-cü ildə BMT-nin Baş Məclisində sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bəyannamədə göstərilir ki, sosial tərəqqi və inkişafın məqsədi maddi rifahın yüksəldilməsi üçün cəmiyyətin insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi və onların həyata keçirilməsi şərtləri ilə yüksəlməlidir.¹

Sosial siyasət məhz beynəlxalq normalara və standartlara uyğun daxili sosial tərəqqi meyillərini tənzimləməklə tətbiq olunan qanunlar, proqramlar və konkret tədbirlər məcmuu ilə reallaşır. Ölkənin beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəsi onun dünya sivilizasiyası dəyərlərindən istifadə etməklə, daxili struktur siyasətin təkmilləşməsi üçün metodiki təminat rolunu oynayır. İnsan hüquqları, onun sosial tələbatları ilə müəyyənləşir. Hüquqi təminat qanunvericilik bazasının daha adekvatlığı, reallığı və perspektiv dəyişmələr üçün təkan verməsi yolları ilə mümkün olur. Sosial təminat sistemini sosial hüquq təminatı, həyat səviyyəsi, xidmət və azadlıqlar üzrə üç əsas istiqamətə bölmək olar. Bu istiqamətlərin hər birinin iqtisadi, sosial və siyasi tərəfi mövcuddur.

Siyasi tərəf hər bir vətəndaşın və insanın sosial təminatı və rifahı ilə bağlıdır. Onun ictimai rolu azadlıqları və həmçinin inkişafı üçün məcburi və könüllü şərtlər, müəyyən normalarda öz əksini tapır. Bu normalar hər bir tərəf üçün müəyyən məhdudiyyətlər çərçivəsində həll olunur. Daha çox sosial xidmət təşkilatlarının yaratdığı şərait bu tələbatların ödənilməsi yollarını müəyyən edir.

Sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsi, dünya sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsi, dünya sosial təşkilatların yaranması, onların fəaliyyətinin həmrəylik prinsipləri əsasında idarə olunmasını təmin edir. Bu məqsədlə sosial xidmətin təşkilatlanma kimi coğrafiyası genişlənilir. İnsanlar bərabər olmadığı üçün onların tələbat sistemi, qazanma imkanları və mükafatlandırma sistemləri sosial təminatın hüquqi əsas olaraq yaranmasına təsir edir. Sosial təminat hüquqları, tarixi şərait, mövcud təbii iqlim və maddi nemətlərin bölgüsü təşkil etdiyi üçün onun uyğun tənzimlənməsi həyata keçirilir. Sosial təminat məqsədi ilə yoxsulluğun ləğvi, məşğulluq və regionların sosial iqtisadi inkişaf proqramlarının reallaşması hüquqi sənədlər olaraq insan inkişafına və ərazilərin təskünlaşma probleminə təsir edir. Sosial təminatlar sistem halında, sosial qurum və sosial sahələrin inkişafı əsasında maddiləşir.

Yoxsulluğun ləğvi proqramı aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini yüksəltmək ideyalarını, minimum yaşayış səviyyəsində olan insanların maddi rifahının

yüksəldilməsi yollarını əhatə edir. Həmçinin də qanunvericilik bazası hər bir vətəndaşın yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin təminatı yollarını özündə əks etdirir.

4.Pensiya təminatının xüsusiyyətləri

Pensiya hüququ pensiya yaşında olan insanların həyat səviyyəsinin onun formalaşmış həyat tərzinin ciddi deformasiyasının qarşısını almaq üçün yaradılan qanuni aktlar, proseslər və həmçinin vasitələri özündə birləşdirir. Pensiya islahatları, «pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə idarə olunur. Pensiya islahatları iqtisadi və hüquqi islahatların səmərəli təşkili və idarə edilməsi aspektlərini əks etdirir. Pensiya təminatı dövlətin vəzifələrini, pensiya təminatının səviyyəsini və onun ayrı-ayrı pensiyalar üçün differensiasiyasını, qütbləşmə səviyyəsini, həmçinin hər bir vətəndaşın öz xidmətlərinə uyğun pensiya almaq hüququnu, onun sərhədlərini və stimullaşdırma mexanizmlərini təkmilləşdirir. Pensiya hüququ müəyyən yaşa çatmış və müəyyən iş stajı olan insanlara şamil olunur. Əhalinin yaş tərkibi, onun sosial müdafiəsinin vacibliyi, pensiya hüququnun ilkin şəraitini təşkil edir. Pensiyanın funksional vəzifəsi, onun hüquqi bazası ilə uyğunlaşır. Belə ki, pensiya islahatları dövlətin bu hüquqları təmin edilməsindəki mexanizmlər, normativ hüquqi vasitələrin adekvatlığı ilə müəyyənləşir. Pensiyanın müəyyən edilməsi və onun pensiyaçıların xarakterinə uyğunluğu normativ metodik və təşkilati vəzifə olaraq müvafiq icra orqanının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Pensiyanın ölçüsünün normativ hüquqi əsası təsdiq olunmuş yaşayış minimumu, onun istehlak normalarına uyğun hüquqi bazasının təmin olunmasıdır. Əmək qanunları və pensiya təminatı arasında müəyyən nisbətlər, ayrı-ayrı qarşılıqlı təsirlər və normativ əlaqələr mövcuddur.

Əmək qanunları əməyin xarakterini, onun faydalılığını və əmək qabiliyyətli insanların öz tələbatını ödəmək üçün zəruri məhsullara olan ehtiyaclarını nəzərə alaraq təkrar istehsal metodologiyasına uyğun reallaşır.

Pensiya hüquqlarının obyektləri insanlar, onların həyat fəaliyyəti, əmək faydalılığı, həmçinin yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərin indeksi təşkil edir. Bu məqamların sistemli təşkili və islahatları hüquq və iqtisadi islahatlar əsasında reallaşır. İqtisadi islahatlar, pensiya alanların maddi vəziyyətinin yaxşılaşması, insanın inkişafı indeksinə uyğun olaraq pensiya təminatının hesablanması və iqtisadi artımla pensiya artımı, real həyat səviyyəsi ilə normal həyat səviyyəsi arasında nisbətləri tənzimləmək məqsədi güdür.

Hüquqi islahatlar isə ədalətli və bərabər prinsiplər əsasında hər bir vətəndaşın pensiya almaq hüququna uyğun şəraitlər yaratmaq niyyətini güdür. Sosial təminat hüququnun tərkib hissəsi və aparıcı həlqə kimi pensiya təminatı hüququ öz miqyası və çevik siyasət mexanizmi kimi islahatlara stimül yaradan və onun səmərəli olmasına nəticə etibarı ilə qiymət vermək funksiyasını daşıyan hüquqi sahədir. Pensiya hüquqları hər bir pensiya yaş həddinə çatan və qanuni olaraq, sonrakı yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri əldə etmək üçün artıq formalaşmış yaşayış tərzini normadan yaşamaq hüququ vətəndaşlara verilən hüquqdur. Təbii ki, bu hüququn təminatı, pensiya həcmi, onun dəyişməsində baş verən obyektiv dəyişmələr və pensiya hüququnu təmin edən hüquqi institutlar və sədlər daxildir. Pensiya hüququnun formalaşmasında ümumi şərtlər, differensial fərqlər və həmçinin bir-biri ilə əlaqəli prinsiplər müəyyənləşir.

Pensiya təminatı hüquqları sosial siyasətin və sosial dövlətin əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq hər bir ölkədə həmin ölkənin orta təminat səviyyəsi və pensiyaların tələbatını nəzərə almaqla aparılır. Pensiya həcmi ilə əməkhaqqı və gəlirlər arasında müəyyən nisbətlərin uyğunluğu hüquqi təminatın keyfiyyət və sosial ədalətlik göstəricisidir. Ona görə də orta aylıq pensiyanın, orta aylıq əməkhaqqından və yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyərindən asılı olaraq dəyişmə dinamikası indeksasiya qanunları və uyğun normativ-hüquqi əmsallar ilə tənzimlənir. Bu gün hər bir nəfərə düşən əməkhaqqından tutulmalar pensiyaçıların yaşaması üçün fond yaradır. Məhz bu fondların idarə edilməsinin forma və metodları, hüquqi sənədlərin və normativlərin məcmuudur. Məhz bu normativlərin reallıqdan uzaq olması, yaxud dünya prinsiplərindən uzaqlaşması hər bir vətəndaşın yaradıcı faydalılıqla onun aldığı haqq arasında disproporsiya yaradır. Ona görə də əməkhaqqı hesabları, müqavilələr, əmək haqqına əlavələr və digər ödəmələrin uçot hüququ hər bir vətəndaşın marağına səbəb olur. Maliyyə və uçot hüquqları yolu ilə müəssisə və təşkilatların üzərində maliyyə nəzarəti, uçot standartları nəzarəti qoymaqla, müasir hüquq sisteminin iqtisadi əsasları təkmilləşir və uyğun qanun pozmalara cərimə və sanksiyalar tətbiq olunur.

Pensiya təminatı hüquqlarının formalaşması xüsusiyyətləri, onun təkmilləşmə istiqamətləri əsasən əmək hüquqları və həmçinin minimal yaşayış hüquqları ilə bağlıdır. Hər bir vətəndaşın pensiyasında ayrı-seçkilik onun əmək fəallığı zamanı yaratdığı məcmuu dəyərlə ölçülür.

Əgər həmin şəxs pensiya ömründə digərindən fərqli pensiya almazsa, onda bu bütövlükdə pensiya sisteminin ədalətsiz və səmərəsiz idarə edilməsi deməkdir. Ona görə də pensiya hüquqları bir növü müəyyən minimal hədlər, təminatlar və normalar, öhdəliklər və icbari prinsiplər üzərində qurulur. Onda digər tərəfi isə əhalinin yaşayışı üçün bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun dəyişmələri nəzərə alan normalar üzərində qurulur.

Yaşayış minimumu hüquqları bütün vətəndaşlar üçün həmrəylik prinsipləri üzərində qurulur. Sosialist iqtisadiyyatında yaşayış minimumu hüquq sistemində qəbul edilmişdi. Aztəminatlılıq, orta təminatlı və yüksək təminatlı ailələr kimi iqtisadi, hüquqi kateqoriyalar işlədilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayış minimumu bütövlükdə cəmiyyətin rifah göstəricisidir. Yaşayış minimumu həddi minimum pensiyayı, minimum əməkhaqqını, əməkhaqqının artım sürətini və sosial müdafiə məqsədləri ilə zəruri olan fondların, vəsaitlərin həcmi formalaşdırır. İqtisadi və sosial sistemin idarə edilməsinin hüquqi bazası və ilkin sahəsi kimi yaşayış minimumunun özünün tərtibi və istifadəsi yolları meydana çıxır. Minimal həyat səviyyəsində yaşayan insanların azaldılması, dövlətin sosial siyasətinin əsasıdır.

Əmək qanunlarının reallaşma mexanizmləri, əməkhaqqı ilə onun yaratdığı dəyər arasında nisbətlərin stimullaşdırılması prinsipi əsasında baş verir. Əmək qanuna uyğunluğu sahə, ərazi, əməyin differensiasiyası əsasında formalaşır və maliyyə, maddi əsaslarla təmin olunur.

Əmək qanunları əmək fəaliyyətindən sonrakı dövrlərdə pensiya təminatının əsasını formalaşdırır. Belə ki, əmək fəaliyyətinin nəticələrinə uyğun pensiya almaq sosial ədalət prinsipi və əməyin faydalılığını stimullaşdırmaq vəzifələrini həyata keçirir. Əməkhaqqı ilə pensiya təminatı arasında optimal əlaqə forması əməyin məhsuldarlığı və onun mütərəqqi təşkilinə təşəbbüs yaradır. Pensiya təminatının əsasında pensiyaçıların sosial demokratik xarakteristikası və onların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatını ödəmək imkanlarının genişlənməsi ideyası durur. Pensiyaların qocalığa və yaxud əlilliyə, həmçinin ailə başçısının itirilməsinə görə bölgüsü, onların dəyərlərini müəyyənləşdirir. Qocalığa görə pensiyaçıların pensiya təminatı, əmək prosesində qazanılan əməkhaqqının həcmindən asılı olaraq yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyərini qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir. Ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyəri artdıqca pensiya təminatında dinamik inkişaf baş verir.

Pensiyanın həmçinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu və yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərə ekvivalentliyi müəyyənləşir. Pensiya təyini təkcə hüquqi aspekt deyil, həmçinin baş verən sosial-demokratik və əhalinin həyat səviyyəsinin yaşayış səviyyəsi ilə əlaqədar dinamik proses olaraq tənzimlənməsidir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, pensiya yaşının, iş şəraiti və qadınlar üçün doğulan uşaqların sayından asılı olaraq müəyyən edilməsi insan orqanizminin qocalma səviyyəsinin və həmçinin dövlətin sosial dövlət funksiyasını özündə əks etdirir. Orta ömür müddəti artdıqca, pensiyaya çıxdıqdan sonra pensiya almaq ehtimalı çoxalır, əksinə olduqda isə azalır. Ona görə də pensiya yaşından sonra ömür müddətinin uzadılması dövlətin sosial funksiyasının müsbət həll edici tərəfidir. Orta ömür müddəti respublikada 71,6 yaş, kişilərdə 68,1 yaş, qadınlarda 75,1 yaş təşkil edir ki, bu da pensiya təyin olunduqdan sonra orta ömür müddətini kişilərdə 6 ilə qadınlarda 18-25 ilə bərabərləşdirir. Pensiya təminatı bu prosesin obyektləri arasında münasibətlərin hüquqi və maddi bazasını yaradır. Belə ki, dövlətin sosial dövlət olaraq pensiya islahatları konsepsiyası ərazi maliyyə təminatı və hüquqi normativ bazasını yaratmaq funksiyası həyata keçirilir. Pensiyaçıların alternativ əmək və pensiya hüququ arasında könüllü prinsipi əsasında seçilmiş, yaxud fərdi pensiyaçı kimi maddi nemətlər istehsalında rolunu və stimullarını müəyyənləşdirir. Pensiyaçıların pensiya hüquqlarından kənarında fəaliyyəti sərbəst və daha çox təşəbbüskarlıq meyli ilə həll olunur.

Əmək və sosial müdafiə və sosial təminat orqanlarının vəzifələri və apardığı siyasət dövlətin pensiya təminatı sisteminin təkmilləşməsi üçün həyata keçirilir. Pensiya təminatında dövlət, qeyri-dövlət, özəl sektorun qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşir.

Pensiya təminatının mövcud vəziyyəti, pensiya hüququ olan əhalinin həyat səviyyəsini, onun yoxsulluğunun ləğvi proqramı çərçivəsində yüksəldilməsinin hüquqi-metodiki aspektlərini formalaşdırır. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsi və minimal pensiya arasında nisbətlərin tənzimlənməsi dövlətin sosial siyasətinin və təminat funksiyasının iqtisadi idarəetmə mexanizmi olaraq təkmilləşir. Konseptual əsas olaraq dövlət pensiyaların həyat səviyyəsinin təminatçısı olaraq hər bir insanın yaşamaq üçün maddi resurslarının və həyat şəraitinin qarantı olduğu kimi pensiya hüququ olan kontingentlərin yaşaması üçün maddi resursları təşkil edir.

Pensiya təminatının əsas prinsipi olaraq, onun iqtisadi inkişafı ilə yanaşı dinamik inkişaf meyillərinin təşkili mexanizmlərini yaratmaqdır.

Belə ki, minimal pensiya səviyyəsinin minimum əməkhaqqına ekvivalentliyi və əməkhaqqı ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında optimal nisbətlərin təmin olunması əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün stimül yaradır.

Pensiya təminatı sosial ədalət prinsipinin davamı kimi əməkhaqqının differensiasiyasına uyğun differensiyalaşır. Minimum pensiya ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında differensiya əməkhaqqı differensiyasına uyğun olduqda əməyin xarakterinin dəyişməsi üçün stimül yaradılır.

Pensiya islahatları dövlətin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin aparıcı istiqaməti olmaqla yoxsulluq həddinin dəyişməsi ilə artır. Onun iqtisadiyyatda baş verən dəyişmələrə uyğun olaraq tarazlı inkişafı və minimum istehlak büdcəsində uyğunluğu tənzimləmə funksiyasını əhatə edir. Bu tənzimləmə dövlətin büdcəsi, bələdiyyə, müəssisə və təşkilatlarının təminatı üçün maliyyə mexanizmlərinin əsasını təşkil edir.

Pensiya təminatı, real iqtisadi durum və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi arasında daima inkişaf etmək, müxtəlif şərtlərlə əsaslandırılır. Ona görə də pensiya qanunları məqsəd, vəzifələr və mexanizmlərlə yanaşı insanlar arasında nisbətlərin müəyyənlişməsi ilə reallaşır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir şəxsin pensiya təminatı, fərdi qaydada əmək fəaliyyəti və iş stajına uyğun olaraq təsdiq edilmiş qanunlara əsasən müvafiq icra orqanlarının tərtib etdiyi normativ-hüquqi aktlar, hesablaşmalar üzrə aparılır.

Pensiya təminatının hüquqi statusu, onun yaş, yaxud əmək qabiliyyətini itirmiş səbəb və motivlər təşkil edir. Ona görə də konstitusiyaya hüquqlarına görə hər bir şəxsin pensiya hüququ varsa, onun mövcud qaydada pensiya təminatı hesablanır. Pensiya təminatı dinamik bir proses olduğu üçün onun dəyişmə miqyası, həmçinin adam başına düşən gəlirlərin artmasında, ölkənin pensiya ehtiyacları üçün zəruri olan vəsaitlərin artması da rol oynayır. Pensiyanın miqyası sosial müdafiə fondunun büdcəsi və onun gəlir və xərc strukturunun dinamikası, həmçinin dövlətin büdcəsinin sosial müdafiə məqsədləri üçün ayırdığı transfertlərlə müəyyənlişir. Pensiya təminatının fərdi uçot sistemi müasir şəraitdə pensiya təminatının beynəlxalq sistemə qoşulması onun dünya standartlarına uyğun meylləri və tənzimlənməsi metodikasının hazırlanması ilə bağlıdır.

Fərdi pensiya sistemi qanunla həmçinin uyğun mexanizmlər və öhdəliklər üzrə müəyyənlişir.

Fərdi pensiya sistemində müəyyən statistik uçot normaları, hüquqi və fiziki şəxslərin pensiya hüquqları və öhdəlikləri çərçivəsində təkmilləşir.

İlki növbədə hüquqi şəxs, yaxud hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər pensiya təminatı fondunda formalaşması subyektləri kimi özünün gəlirlərini fiziki və hüquqi şəxs kimi fondların qiymətləndirməklə sosial müdafiə fondu qarşısında və qanunvericiliyə uyğun ödəmək qabiliyyətində olmalıdırlar. O, cümlədən büdcəyə ödəmələr, müəyyən normativlərlə qiymətləndirilir və tənzimlənir. Pensiya fondunun ödənişi ilə pensiya arasında nisbət bazar tələbi və təklifi arasında qanunauyğunluqla tənzimlənir.

Pensiya fondu pensiyaçıların sayı, onların hər birinin pensiya hüququna uyğun pensiya məbləğinin dəyişməsinə nəzərə almaqla ödəmə imkanlarının dəyişdirilməsi məntiqinə əsaslanır. Bu dəyişməyi reallaşdıran prinsiplər məcburi ödəmələr və könüllü sığorta sistemi yaradılır və dövlətçiliyin iqtisadi əsası kimi təkmilləşir. Pensiya təminatının səmərəsi dövlətin sosial funksiyasının səmərəsi kimi qəbul edilir. Sosial dövlət olaraq qərant prinsiplərini reallaşdırmaq üçün hər bir vətəndaşın pensiya təminatında dinamizmi və ehtiyacları nəzərə alaraq təkmilləşmə yolları və metodları istifadə olunur.

Pensiya fondu, əməkhaqqı fondu, işləyən müəssisələr, hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq formalaşır və keyfiyyət fərqləri kəsb etməklə stimullaşdırıcı rol oynayır. Pensiya fondunun formalaşması dövlətin rolunu və qeyri-dövlət sektorunun hüquqi və fiziki şəxslərin hər birinin ehtiyaclarını müəyyənləşdirir və onların arasında əlaqənin ədalət prinsipi və əmək bölgüsü kontekstində tənzimləyir.

Əməkhaqqı fondu leqallaşdıqca onun sosial müdafiə fondunun formalaşmasında rolu artır və pensiya təminatı üçün hüquqi və fiziki şəxslərin iştirak payı çoxalır. Pensiya fondunun ödəmələrdən kənar payı dövlət büdcəsi və ondan ayrılan sosial transfertlərdir. Təbii ki, dövlətin iqtisadi imkanları, onun potensialı artdıqca və dövlət büdcəsində daha çox təsərrüfat obyektlərinin məhsuldar rolu yüksəldikcə pensiya ayırmalarının hər bir zəruri kontingentə düşən ödəmələri ilə müəyyənləşir.

Dövlətin «sosial xarakteri» onun sosial keyfiyyətləri məhz az təminatlılığın təmin olunması, perspektiv inkişafda pensiyaların həyat səviyyəsi tələbinə uyğunlaşması meyllərini özündə birləşdirməlidir.

Pensiya təminatının sosial rifah problemlərinin həllində rolu, onun səmərəli təşkili, islahatlar proqramlarının tərtibi və reallaşması ilə mümkündür. Pensiya islahatları proqramı dinamik inkişaf kontekstində yoxsulluğun azaldılması və əhalinin az təminatlı kontingentlərinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşması məqsədini güdür.

Pensiya islahatları dinamik dəyişən proses olmaqla, sosial siyasətin səmərəsinin artırılması və sosial ədalət mühitinin qərarlaşması, həmçinin iqtisadi fəal əhalinin perspektiv maraqlarına uyğun həyat tərzi və s. verilməsinin mexanizmi olaraq daima təkmilləşir. Belə ki, yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğun pensiyaların səviyyəsinin və differensiasiyasının qorunması və təşkili bir sıra iqtisadi və sosial mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, minimum əməkhaqqı ilə minimum orta aylıq pensiya səviyyəsində mütənasiblik, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin pensiya yaşında da mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Pensiya islahatları yaşayış səviyyəsini müəyyən normativ istehlak səviyyəsində saxlamağa imkan verir. Onun proqnozlaşdırılması yaşayış üçün zəruri olan məhsulların və xidmətlərin normativ istehlak səviyyəsinə uyğun müəyyənləşir.

NƏTİCƏ.

Sosial sahələri beynəlxalq təcrübəyə və respublikanın sosial xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qanunvericilik bazası və normativ-hüquqi aktlar və mexanizmlər ilə idarə olunur. İqtisadi qanunlar sahə və funksional vəzifələri həyata keçirən qanunlara ayrılır. Sosial müdafiə pensiya təminatı, gənclər haqqında və yaxud ayrı mədəni sahələrin qorunması və fəaliyyətini, məqsəd və resurslara uyğun tənzimləyən qanunlar mövcuddur. İnsanın hərtərəfli inkişafı üçün sosial qanunlar uyğun olaraq yaşayış minimumu, ünvanlı sosial yardım Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı və bir sıra beynəlxalq səviyyəli sosial xartiyaya qoşulmaqla sosial inkişaf və onun inteqrasiya sistemini tənzimləmək vacibdir. Sosial müdafiə qanunları konstitusiya prinsiplərinə əsaslanaraq zəruri olan şəraitin və vətəndaşların hər hansı mənəvi nemətə münasibətini formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi qanunlar sistem halında obyekt, predmeti, mexanizmi və resursları əhatə etməklə işlək prinsiplərinin metodiki aspektlərini yaradır. Qanunlar əsasında hökumətin və yaxud müvafiq icra orqanının səlahiyyətləri və mexanizmləri əhatə dairəsi və məhdudiyətləri tərtib olunur və təsbiq olunur. Hər bir nazirliyin əsas çərçivə və funksional qanunu Milli Məclis yaxud prezident fərmanı ilə təsdiq olunan prinsiplərə uyğun idarə olunur. Əhalinin sosial qrupları, yaş və cinsindən asılı olaraq hüquqi müdafiəsi üçün fəaliyyət dairəsini və əsas vəzifələrini müəyyən edən qanunlar həmin nazirliyin resurs potensialını və onun strateji istiqamətlərini maliyyə mexanizmlərini özündə birləşdirir. Nazirliyin quruluşu funksional vəzifələrin reallaşması üçün təşkilatı idarəetmə sistemini, onların maliyyə əsasını, xərc strukturunu və istehsal həcmi, yaxud onun marketinq seqmentləşməsi planını hazırlayır. Nazirlik və sosial təşkilatlar, bütövlükdə sistem halında büdcə sistemi və qanunlar sisteminin fəaliyyətinə uyğun olaraq konseptual və konkret proqramlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Müasir şəraitdə məqsədli kompleks proqram idarəçiliyi və bu proqramların tərtibi və təsdiqi, həmçinin reallaşması bazar şəraitində kompleks sosial tədbirlərin təşkilatı iqtisadi və maliyyə əsası kimi çıxış edir. Məqsədli proqramlar planlı təsərrüfatdan fərqli olaraq ali və lokal məqsədlərin prioritetliyi və uyğun olaraq resursların bölgüsü və onlardan faydalı istifadə etmək texnologiyaları üzərində qurulur.

Sosial proqramların tərtibində əsas məqsədlərin seçilməsi, onların vacibliyi və faydalılığına görə prioritetlər əsasında qurulması və hər bir məqsədin adekvatlığına görə idarəetmə orqanları tərəfindən idarə olunması metodikası bu sistemin əsasını təşkil edir. Prinsipial olaraq məqsədlər, resurslar, proqnozlar və qərar qəbulu bütövlükdə idarəetmə sisteminin təşkili, quruluşu və onun sahə, ərazi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Məqsədli proqramlar regionların sosial iqtisadi və sosial inkişafını, yeni iş yerlərinin açılması və sahibkarlığa şərait yaratmaqla daha çox sosial problemlərin həllinə gətirib çıxarır. Bu məqsədlə ərazi və sahə proqramları onların vəhdəti və funksional proqramlarda ünvanlıq prinsipləri artır.

Məqsədli proqramlar uyğun metodların tərtibinə və onların tətbiqinə şərait yaradır. Məqsədli proqramlar hər bir təşkilatı orqanın vəzifələrini yeni resurslara tələbatı artırır. Ona görə də sosial iqtisadi inkişafın konseptual əsasları formalaşır. Məqsədli proqram metodları məqsədlərin proqnozunu və uyğun resurslara tələbat və onlardan istifadə variantlarını tərtib etməyə imkan verir.

Proqnozlar sosial nəticə kimi iqtisadi artımın əsas istiqamətlərini və tarazlı inkişaf dinamikasını və mənbələrini formalaşdırır. Respublikada bazar şəraitində məqsədli proqramların əsas vəzifəsi hər bir regionun resurslarını iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və həmin regionlarda sosial problemlərin həllinə kömək edir. Məqsədli proqramların reallığı uyğun ixtisaslar və iş qüvvəsi üzrə layihələr və xarakteri etibarı ilə əl əməyinə, yaxud intensiv faktorlara əsaslanan layihələr işlənilib hazırlanır. Sosial proqramlar iqtisadi əsaslarla, təşkilatı-iqtisadi idarəetmə metodlarına əsaslandığı üçün təkmilləşmə istiqamətləri kəsb edir. İlkin növbədə maliyyə təminatı, maliyyə şəffaflığı, prioritetləri regional və ərazi xüsusiyyətlərini, metodiki aspektlərini təkmilləşdirmək əsas istiqamət olaraq formalaşır.

Sosial-iqtisadi proqramlar qeyri-müəyyənlik şəraitində daha çox təcrübəyə və meyllərə uyğun adekvat qərar qəbulu ilə reallaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası**, B., 2002, s.17, 61,116
2. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q, Quliyev A.O. **Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri**, B., BDU, 2001, s.234
3. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. **Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri**, B., Səda, 2002, s.135

